
SADAŠNJOST
Živan Bezić, Split

UDK: 115
Stručni članak
Primljeno 4/98

*Kad nam zastane dah,
Tad čujemo disanje vremena.*

(Tin Kolumbić, *Hrvatsko slovo*, 20. VI. 1996.)

Sažetak

Vrijeme je relativan pojam, najprije u odnosu na zbivanja što se događaju u njemu, zatim s obzirom na njihovo trajanje. Aristotel je vrijeme definirao kao nešto što se događa "prije" ili "poslije" u odnosu na nešto drugo. Ta vremenost je razlog vremenitosti stvorova. Vrijeme-prije i vrijeme-poslije dotiču se u točki "sada". Ona je točka susreta prošloga i budućega, razdjelnica i raskrsnica vremenskih smjerova.

Ključne riječi: *relativnost vremena, prije-poslije, tr/reversibility, sadašnje vrijeme, točka "sada".*

Dok se toliko bavimo vremenom uopće, i onim prošlim i onim budućim, moramo priznati s Edgarom Morinom da zapravo ne poznamo ni svoje sadašnje vrijeme.¹ Bolje razumijemo prošlost nego sadašnjost već i po tome što smo od proteklih zbivanja više vremenski udaljeni, pa s te udaljenosti imamo točnije i preglednije viđenje događaja. Stoga je poznato da veće sljepilo vlada kod novinara (senzacionalizam novoga!) nego kod povjesničara (objektivnost učenjaka). Kad želimo točno i nepristrano upoznati pravo stanje stvari, nećemo nikada posegnuti za novinama.

Uostalom, nama je već poznato da prošlost ustvari može biti osuvremenjena kroz znanost što se zove povijest. Povijest je naime sadašnjost koja nam govori o prošlosti. U njoj imamo ocrtanu vjernu sliku prošloga te po njoj živi znaju o svojim mrtvima. Povijest nije prošlost, nego govor o prošlosti. A kako je čovjek veći od svoje povijesti, on je natpovijesno biće koje je ukorijenjeno u sadašnjici. Stoga se i mi, proučivši povijest i od nje poučeni, moramo okrenuti sadašnjosti kao kruni prošlosti i njezine povijesti. Trebamo oslušnuti "disanje vremena".

¹ E. Morin, *Kako tzići iz XX. stoljeća*, Novi svijet, Zagreb 1983., str. 267.

PRIJE I POSLIJE

Relativnost vremena

Stari filozofi, na čelu s Aristotelom, vrijeme su uzimali vrlo ozbiljno, kao neku stvarnu i zbiljsku pojavu. Jednako tako i svi stariji fizičari na čelu s Newtonom. Realno se vrijeme fizičara ne mijenja i ne teče. Ono je neka fizička okolina, neka polutvar poput etera. Sâmo je nepomično, a u njemu se kreću sve stvari, odnosno stoje. To je bilo blaženo vrijeme sigurnosti.

Noviji filozofi i fizičari uveli su u pojam vremena dinamiku i nesigurnost. Za Kanta vrijeme nije više statički i objektivni okvir postojanja, nego apriorni oblik osjetne intuicije, unutarnji osjećaj za istodobnost i slijedni niz događanja. On je vrijeme prebacio iz objektivnog svijeta zbilje u unutarnji ljudski psihički mehanizam. Vrijeme je izgubilo objektivnu i znanstvenu vrijednost i povuklo se je u tajne odaje duha.²

Kao što je za pjesnike život samo san iz kojega se povremeno budimo, tako je za neke mislioce i vrijeme samo stvar snova u koju trpamo svoje snovane, osnovane i neosnovane želje i razočaranja. A one rastrgane krpe vremena što ih nazivamo prošlost, sadašnjost i budućnost dobivaju svoje vremensko jedinstvo u čovječjemu Ja. Naše Ja centrira i homogenizira vrijeme. Prema tome Ja je nadvremensko i psihološko vrelo onoga što zovemo vrijeme.

Najbolji primjer neuspješne homogenizacije vremena jest suvremena dijalektika pojmova moderna i postmoderna. Što je moderno? Može li ono ikada završiti i prijeći u nešto što bi bilo postmoderno? Zar nije postmoderno uvijek upravo ono što je najmodernije? Mogu li uopće postojati granice između jednoga i drugoga?³

Poljuljani položaj vremena u ljudskoj misli još su više uzdrnali najnoviji fizičari. Jedni su pošli tragovima Einsteina te gotovo ugrozili i samo postojanje vremena. Ono više nije samostalni entitet, već je postalo prikrapa prostora, ili ljepše rečeno, "četvrta dimenzija prostora". I samo su mu ime ušili u riječ prostor, pa sada glasi "prostorvrijeme" (space-time, prostorgôd, tu-sad). Ako ono uopće ima kakav utjecaj na stvarnost, taj je utjecaj potpuno relativan, ovisan o mjestu i subjektu mjerenja.⁴

² Tajne odaje duha još više skrivaju tajne vremena.

³ Z. Bezić, *Moderna i postmoderna*, u: *Obnovljeni život*, br. 3 1989.

⁴ Prema Einsteinu i Hawkingu vrijeme je ovisno o prostoru, ono je čak i njime oblikovano (St. Hawking, *Budućnost svemira*, Izvori, Zagreb 1997., str. 56). Nisu li time previše vezane dvije razne stvarnosti? Vremenu se odriče njegova specifičnost, premda se ne može zaniijekati da je ono blizanac prostora.

Jedino što je u teoriji relativnosti apsolutna konstanta jest brzina svjetlosti. No, sada se spotičemo i o samu narav svjetla, više ne znamo ni što je to svjetlost. Planckova je kvantna fizika otkrila da je svjetlost i čestica i val, dakle i materija i energija, dvolika pojava što nam stalno sakriva svoje pravo lice. Dok se opća teorija relativnosti bavi jedinstvom prostora i vremena u makrokozmosu, dotle se kvantna mehanika ograničuje na mikrokozmos, tj. kvante valova i čestica. A kako je, prema Heisenbergu taj odnos neodređen, a još više neodređen u relaciji prostor-vremena, možemo reći da je i kvantna fizika zapravo po sebi relativna.⁵

Dodamo li k tome da je moderna fizika "otkrila" još i antimateriju te skupa s njome i antivrijeme, nalazimo se u punoj poplavi relativizma. Ako su fotoni čestice i protučestice, val i protuval, onda je sva naša logika i protulogika.

Lice i naličje vremena

Već su i stari znali da je vrijeme poput Janusa božanstvo s dva lica. Ako je božanstvo, znači da je vrlo važno za naš ljudski život. Ali čemu ima dva lica? Zašto je jedno zagledano u prošlost, a drugo u budućnost? A što se nalazi između ta oba lica? Upravo ta Janusova glava koja osigurava jedinstvo i cjelokupnost vremena. U njoj su, prema viziji Th. S. Eliota, "sadašnjost i prošlost obje prisutne u budućnosti, a budućnost je sadržana u prošlosti".⁶

To povezano trajanje je sućnost vremena i zovemo je vremenost (*temporalitas, Zeitlichkeit*). Ona je "izravni ontološki temelj" svakog tu-bitka (kako reče Heidegger),⁷ a mi bismo radije rekli tu-bića. Vremenost je bitna oznaka koja vrijeme čini vremenom, tj. sama srž fenomena što ga zovemo vremenom. Trajanje u odnosu na prije i poslije daje vremenu njegov identitet i kontinuitet. Trajanje u vremenosti omogućuje zakonitost u prirodi, a zakonitost rađa znanost.

Kad ne bi bilo zakonitosti, ne bi mogla postojati nikakva znanost, pa ni ona o vremenu. Kronologija (opet napominjem: ne miješajmo je s kronikom) je zbog toga strogo povezana s kozmologijom i fizikom, pa joj upravo njezina znanstvenost pruža opravdanje i uvjerljivost. Kao takva ona je subitna i svakoj drugoj znanosti: "There is no scientific activity that is not time-oriented."⁸

⁵ I. Supek, *Kvantna mehanika. Fizika i filozofija*, Zagreb, 1970.

⁶ "Time present and time past/ Are both perhaps present in time future/ And time future contained in time past" (Th. S. Eliot, *Burnt Norton*).

⁷ M. Heidegger, *Bitak i vrijeme*, Naprijed, Zagreb, 21988., str. 266.

⁸ "Ne postoji nikakva znanstvena djelatnost koja nije okrenuta vremenu" (I. Prigogine - I. Stengers, *Order out of Chaos*, Bantam Books, New York, 1984.)

Vrijeme nas usko povezuje s prostorom u kojemu živimo i tako nam pruža čvrsto tlo pod nogama, na kojemu se osjećamo sigurnima. I premda je ono u sebi gibanje, ne osjećamo se izbačenim iz naše čvrste točke, jer je gibanje samo promjena položaja u prostoru. Prostor je naime način bivanja gdje stvari stoje jedna pored druge (*nebeneinander, beside each other*), a vrijeme je onaj način zbivanja u kojemu stvari dolaze jedna poslije druge (*nacheinander, after each other*). Oba su načina bivanja tajanstvena, ali zakonito i znakovito povezana jedan s drugim.

Tako su prostor i vrijeme usko zagrljeni i pokazuju nam veselo lice sretnih i vječnih zaljubljenika. Ako su još k tome, kako nas uči teorija relativnosti i gravitacijski zakrivljeni, onda svi mi plešemo u vječnom krugu koji nema ni početka ni svršetka. Iz tog se kruga ne može ispasti niti se u njemu može nestati. Ta bliska zagrljenost prostora i vremena te njihovo složno kruženje koje ne zna kraja bude u nama osjećaje spokoja i sigurnosti.

Takva nam nepomućena simbioza prostorvremena doziva u pamet svečanost i radost okruglog stadiona. On je metafora kružne stabilnosti u prostoru, a kad se na njegovoj sceni odvija neki živi scenarij zbivanja, pridružuje mu se i element vremena. Mi svoj svijet doživljujemo kao čvrstu stadionsku statiku i kao živu vremensku dinamiku. Kao brak postojanog muškarca i prevrtljive žene ("la donna è mobile"!).

To sretno lice bračnog kronotopa pruža nam mogućnost obilatog slobodnog vremena. A slobodno vrijeme je ugodno vrijeme koje nam godi tom svojom slobodom, mogućnošću izbora i radošću stvaranja. Bez prisile i nužde ono nam dariva snagu i moć stvaralaštva.

Tako izgleda veselo lice vremenskog Janusa. A kakvo je ono drugo? Vremensko naličje ima drugačiji izgled. Ako je lice vremena njegova vremenost, naličje mu je vremenitost (*temporaneitas, Zeitigkeit*), a to je ono što čini vrijeme promjenljivim. Vremenitost ukazuje na njegovu mijenu, protočnost, diobenu sposobnost te na prolaznost. Dakle, u dilemi je li vrijeme povratno ili nepovratno, opet moramo utvrditi njegovu nepovratnost, što znači prolaznost. Premda je klasično Newtonovo vrijeme povratno (*reversible*), tj. uvijek isto gibanje po uvijek istim zakonima, za modernu termodinamiku vrijeme je nepovratno (*irreversible*) jer se energija nepovratno gubi i kretanje prestaje. Na taj se način opet vraćamo vremenu kao "strijeli" (Eddington).

To je stajalište u potpunom skladu sa starim pučkim mišljenjem kako vrijeme "teče". U svakom slučaju teče naše psihološko vrijeme. Ono se naime mijenja jer se i mi sami tjelesno i duševno mijenjamo pa stoga svoje duševno stanje prebacujemo u samo vrijeme. Naš psihoritam slijedi fiziološki bioritam. Uglavnom među njima vlada parale-

lizam, koji je na početku živ i svjež, ali se s vremenom usporuje dok se napokon ne smiri potpuno.

Ako vrijeme stalno teče, znači da se ne zaustavlja niti časkom, nikada. Ako je tako, ima li onda ikakve sadašnjosti? Kap nade nam dolijevaju teorije evolucije i stvaralačkog kaosa. Evolucionističko vrijeme doduše stalno teče, ali uvijek prema boljemu, složenijemu, višemu i prilagodljivijem stanju. Evolucija života je zaista optimistička, no na žalost nam ne pruža dokaze za nepovratnost.

Za I. Prigogina vrijeme je "kaotično", ali i smjerovito jer se iz njegova kaosa rađa novi red.⁹ Entropija je doduše smrt i grob starog poretka, ali istodobno i kolijevka novoga. Vrijeme je povratno u zatvorenim kozmičkim sustavima, ali je nepovratno i stvaralačko u otvorenim sistemima. Do točke raskršća (*bifurcation point*) vlada red i determinizam, u točki bifurkacije nastupa indeterminizam: stvari mogu krenuti u raznim smjerovima.¹⁰ No, kad je jednom smjer zauzet, opet se vraćamo u determinizam.

Obično se u makrokozmosu priznaje kakav-takav red, no u mikrokozmosu bi prevladavao nered, tj. kaos, ali onaj stvaralački. I sam Prigogine priznaje da "moramo prihvatiti jedan pluralistički svijet u kojemu supostoje povratni i nepovratni procesi".¹¹ A taj nas pluralizam opet ostavlja u neznanju i nesigurnosti.

Nije nikakvo čudo da nas nesigurnost i s njom povezani skepticizam mogu baciti u očaj. Poznata je tragična sudbina austrijskog profesora Ludwiga Boltzmanna. On je bio svjetski poznat učenjak i bavio se je intenzivno proučavanjem vremena, osobito njegove ne/povratnosti. Cijeli se je život mučio tim pitanjem i nije mu mogao vidjeti rješenje. Živčano iscrpljen, pođe na odmor u blizinu Trsta i tamo se godine 1906. objesi. Jedan od njegovih kolega tu je smrt ovako kometirao: "Za L. Boltzmannna vrijeme je isteklo." Isteklo mu je prije nego ga je dokućio.

Zagonetka vremena nije ni do danas riješena. Kad nam se učini da smo se približili rješenju tajne, ona se još više zamrsi. Sfingino lice vremena postaje sve mračnije i sve neprozirnije. Poznati istraživač vremena P. Davis i sam priznaje kako mu misterij vremena sve više

⁹ I. Priorgine, nav. dj.

¹⁰ Na tu tezu Einstein ima svoj prigovor: Apsurdno je misliti da vrijeme teče u oba smjera, tj. da budućnost može utjecati na prošlost. Ako je to možda točno u fizikalnom svijetu, nije u logičko-moralnom.

¹¹ "We must accept a pluralistic world in which reversible and irreversible processes coexist". (I. Priorgine, ig. 257).

izmiče iz ruku. O vremenu je napisao dvije knjige, a nakon druge - njegove su riječi - još manje razumijem što je vrijeme.¹²

Prije i poslije

Na mahove nam se čini da smo gospodari vremena i da smo uhvatili boga sreće Kairosa za njegov čuperak. No odmah zatim uviđamo da se "kolo sreće" trajno okreće te da upadamo u nezasitno ždrijelo Kronosa koji ždere svoju djecu. Čas nam je vrijeme prijatelj s kojim se lako sporazumijevamo, a čas nam je kleti dušmanin. U drami vremena osjećamo se i kao stvaraoci i kao žrtve, kako veli Cioran.¹³

Danas je moderno biti "à la mode" ili "auf Zeit", tj. hodati s vremenom i prepustiti se njegovim hirima. Upravo na taj način gubimo vlast nad svojim vremenom te postajemo njegovi robovi, a to znači i žrtve. Razbijeno vrijeme rađa i razbijenim čovjekom. Politike i filozofije koje vjeruju samo u vrijeme, po mišljenju A. Huxleya, postaju nasilne.¹⁴ Ne samo politika i filozofija, svako ljudsko djelo koje polaže samo na prolazne vremenske trenutke prisiljeno je "grabiti vrijeme" ("Carpe diem!"), pa tako činiti nasilje nad sobom, nad bližnjima i nad samim vremenom.

Cijepajući vrijeme, i sami bivamo rascijepljeni, nasilnici i žrtve. Razbijajući njegovo jedinstvo, i sami unosimo rascjep u svoje vrijeme. Do pojave čovjeka u svemiru nije bilo ni prošlosti ni budućnosti. Osim Stvoritelja nitko nije znao ni za postojanje ni za dimenzije vremena. Tek nakon pojave čovjeka vrijeme se je "osvijestilo" na taj način što smo ga mi upoznali i podijelili na ono prije nas i ono poslije nas. Dvodijelnost vremena rezultanta je mislećeg subjekta koji je postao svjestan sebe i svoga vremena.

Kad je poslije Aristotel u definiciju vremena unio kategorije "prije" i "poslije" (κατὰ τὸ πρότερον καὶ ὕστερον, secundum prius et secundum posterius) nije učinio ništa drugo nego što je činilo cijelo čovječanstvo prije njega, a da toga nije bilo izričito svjesno. On je samo na filozofski način izrazio još staru adamovsku podjelu vremena na ono prije i na ono poslije čovjeka. I Kant je jednako postupio kad je vrijeme nazvao osjećajem istodobnosti i susljednosti.

I tako smo stigli do sudbonosnih riječi *prije* i *poslije*. Što znače te riječi same po sebi? Gotovo ništa, jer nisu samostalne niti imaju

¹² P. Davis, *About Time*, Simon&Schuster, New York 1996., str. 10.

¹³ "Organiquement engagés dans le temps, nous en sommes et les auteurs et les victimes" (E. M. Cioran, *Pour et contre l'histoire*, u: La table ronde, No 63, 1953, str. 17).

¹⁴ A. Huxley, *The Perennial Philosophy*, Triad Grafton Books, London 1985., str. 244.

autonomno određenje. Njihovo se značenje doduše naslućuje, ali same za sebe nemaju smisla. U gramatici ih nazivamo "priloške oznake vremena". Prema tome, one su najprije prilozi nečemu, nemaju svoj samostalni položaj. A kakvi su to prilozi? Oni su, kako gramatika kaže, oznake, dakle nešto označuju. A što označuju? Priloške oznake vremena mogu označivati samo vrijeme. Iz toga je jasno: prije i poslije ne postoje niti išta znače bez vremena, a niti vrijeme ne postoji bez prije i poslije. Ovi su prilozi njegove bitne oznake.

Ova nam gramatička analiza pokazuje da su prije i poslije samo relativne ili odnosne čestice (*pronomina relationis*) jer se uvijek odnose na nešto što nisu one. Ako su prilozi, odmah se postavlja pitanje - čemu? A pošto su i oznake, smjesta iskrsava pitanje - čega?

Prema tome, prije i poslije su također i upitne čestice (*pronomina interrogativa*). One su oznake nekoga ili nečega. Pitaju nas tko je taj netko. Netko može biti samo osoba, tj. čovjek. A kako vrijeme nije čovjek, onda se pitanje mora formulirati kao "oznaka čega". To "čega" je u nominativu "nešto", a nešto je stvar, životinja ili događaj. Znanost nas uči da vrijeme nije ni stvar ni životinja, dakle mora biti ono treće - događaj. Ili još bolje događanje, jer je događaj samo učinak događanja.

Budući da je svako događanje koordinata vremena, došli smo napokon do pravog odnosnika relacija prije-poslije i pitanja "čega". A to je u oba slučaja - vrijeme (*punctum relationis*). Prije i poslije su oznake vremena. I ne samo oznake, one su temelj pojma vrijeme. Ako se naime ništa ne događa ni prije ni poslije, nema ni vremena. Prije i poslije nisu dakle samo "momenta temporis", oni su zapravo "fundamenta temporis". Dakle: prije i poslije su vremenske periode i sami njihovi temelji.

NI PRIJE NI POSLIJE - SADA

Razdjelnica

Ako su prije i poslije temeljne periode vremena, nameće nam se pitanje: gdje se one dotiču? Kada završava prošlost, a kad započinje budućnost? Koja je njihova spojna točka ili - možemo se i tako izraziti - koja je njihova razlikovna točka, odnosno njihova međa? Međa može biti samo jedna, i to ona gdje se prošlost i budućnost susreću. Točka između, točka sastanka prohujaloga i nadolazećeg vremena. Ona nije u prošlosti jer ova u času susreta prestaje, a nije još ni u budućnosti koja tek ima početi.

Taj tren sudara prošlosti i budućnosti, kad prve više nema a druga tek počima, nosi odvajkada ime *sada*. Ono što je nestalo s prošlošću te ima započeti u prvoj budućnosti, a događa se u tom međuvremenu,

pripada sadašnjici. Latini taj susret-čas zovu "hic et nunc", tj. tu i sada, tusađ. Sadašnje je vrijeme razdjelnica između vremena prije i vremena poslije.

A je li između jednoga i drugog kakva praznina? Nipošto. U vremenu ne može biti praznina. Stoga je u točki susretnici i sretnici, što se zove sada, uvijek nešto postojeće ili, kako bi naši stari rekli, "suće". A kako je to *suće* ili *sućstvo* istodobno tu i sada, ono je *tu-sađ*, *pri-suće* ili *prisutnost*. Biće koje vremenski bivstvuje skupa s nama, u ovom času u kojemu i o kojemu govorimo, nama je su-vremeno i sada-šnje. *Suvremenost* je drugo ime za *sadašnjost*.

Kad neko biće prestane postojati, postaje ne-biće. Ako pak postoji daleko od nas na nekom drugom mjestu, ono je za nas od-suće, a njegov manjak osjećamo kao *odsutnost*. Stoga Heidegger nema pravo kad veli da se u sadašnjosti, budući da traje samo trenutak, ništa ne događa.¹⁵ Već time što neko biće postoji, pa i onda kad je za nas odsutno, događa se postojanje tog bića. Već samo postojanje je događaj, a kad ono nešto i djeluje, zbiva se događanje u vremenu.

Za nas koji sada živimo, ovo naše sadanje vrijeme je najvažnije. Za nas važnijeg ne može biti. Ako je "Alle Zeit - Urzeit",¹⁶ onda je to pogotovo naše existencijalno vrijeme u kojem živimo i patimo. Upravo sadašnji čas je naš existencijal. Mi nismo odgovorni za ono što je nekoć bilo, ali za ono što činimo tu i sada snosimo punu odgovornost. I ne samo za sadašnjost nego i za budućnost što se u njoj začima. I ta naša odgovornost nije samo pojedinačna nego i kolektivna. Ne postoji naime samo osobni egoizam, postoje i zajednički egoizmi i s njima povezani interesi: rasni, klasni, nacionalni i generacijski.

Budući da je naš sadašnji tren zaista kratak i nepovratno potrošiv, samim tim je za nas i sudbonosan. Jedino u ovom sudbonosnom trenutku možemo popraviti prošaste pogreške, izabrati ispravno rješenje problema i donijeti najbolje odluke za budućnost. Jedino sadanji čas je naš Kairos, koji je trenutačan i krilat. Ne iskoristimo li ga pametno, Kairos će odlepršati i tko zna hoće li se ikad više navratiti do nas.

Ono što se je jednom zbililo na svijetu, ipak ne može nikada sasvim iščeznuti. Ono ostaje trajno prisutno u svojim tragovima i posljedicama sve do danas, sve do vječnosti. Ono što će se zbiti također je već nazočno barem u svojim korijenima, jer se buduće ne može roditi iz šuplje utrobe sadašnjice. Po tome je naša sadašnjica i trenutna i trajna, a uvijek važna i sudbonosna. To je još jedan razlog više da se osjećamo odgovornim za svaki hip svoga fatalnog vremena.

¹⁵ M. Heidegger, ib. 384.

¹⁶ G. Dux, *Die Zeit in der Geschichte*, Surkamp, Frankfurt, 1989., str. 190.

Ono što sada jesmo i što sad imamo, nije naša zasluga, nego dar (francusko "présent" znači i sadašnjost i dar!). Ako je dar, od nekoga smo ga primili. A svaki nas dar obavezuje prema darovatelju, koji se nalazi među našim predšasnicima, i Ocu svakog očinstva. Sveto pismo nas uči da je svako vrijeme ujedno i kušnja za svakog vremenara. I ovo naše doba je vrijeme napasti i borbe, padova i uspona, moći i nemoći. Drama koja može završiti sretno i nesretno. Vrijeme straha i nade.

Uvijek je bilo nostalgičara prošlosti ili budućnosti, kojima upravo sadašnje vrijeme ništa ne valja.¹⁷ Neki žive samo u prošlosti ("u staro vrijeme... kad sam bio mlad" itd.) a neki u čekanju budućnosti ("kada diplomiram... kad se oženim... kad sagradim kuću... kad idem u penziju"). Međutim, mudri nam Apostol poručuje ovako: "Evo sad je prikladno vrijeme, evo sad je dan spasenja" (*Ecce nunc tempus acceptabile, ecce nunc dies salutis*, II Cor 6,2).

Za jedne je daleka prošlost bila jedino "zlatno doba", a drugi to isto doba čekaju u budućnosti. To im služi za izliku da ne moraju raditi tu i sada. Zaboravljaju na Kristovu molitvu: "Kruh naš svagdanji daj nam danas." Danas se zarađuje kruh sutrašnjice. Present je orijentaciono vrijeme u svakom jeziku. Tko ne zna za present, on je nemušt, nemoćan i nerealan.

A. G. Matoš nije bio za kult "paseizma" (prošlosti), a nije se oduševljavao ni futurizmom. Ako išta zaslužuje primat, veli Gustl, to je prezentizam.¹⁸ Iskusni i mudri D. Carnegie pruža nam dobar savjet kad piše: "Isključite prednje i stražnje motore, zaboravite prošlost i ne opterećujte se brigama o budućnosti... jer prošlost se ne može izmijeniti, a budućnost je sadržana u današnjici."¹⁹

Točka "sad" je razdjelnica prošloga i dojučeršnjeg vremena. Raskrsnica ili križište putova prema bivšem i budućem. Kolodvor na kojemu se svi sadašnjici prekrcavaju iz vlakova povijesti u vlakove budućnosti. Dodirno i zborni mjesto svih vozila, ali na kojem se ona sva smjesta razilaze. Sadašnji čas je skretničar koji prima i odašilje putnike i njihovu prtljagu u dva suprotna smjera: na groblje prošlosti ili u kolijevku budućnosti. Sad je sâd i sadnica novih života i djela, a ujedno i kontejner za otpatke i uvelo bilje. Kontrolor je učinjenoga i roditelj činidbenoga.

Kao kratka postaja ili predah na životnome putu sadašnjica je puna iščekivanja, nestrpljivosti i napetosti. Silno zanimljiv i uzbudljiv

¹⁷ "Past and to come seems best, things present worst" (W. Shakespeare, *Henry IV.*, Pt 1,3,108).

¹⁸ A. G. Matoš, *Izabrana djela*, Školska knjiga, Zagreb, str. 286.

¹⁹ D. Carnegie, *Psihologija uspjeha*, sv. II., Prosvjeta, Zagreb, 1990., str. 16.

čas. Svi putnici napeto iščekuju svoje vozilo jadajući se "još ga nema" ili žurno uskaču u vlak s uzdahom "već je tu". Naravno, strepi se i uzdiše na svim jezicima svijeta (jam - non adhuc, schon - noch nicht, already - not yet, déjà - pas encore, già - non ancora itd.) jer je svima ista sudbina čekanja i žurbe, nade i straha. Kolodvor sadašnjice samo je prijelazno mjesto i prijelazni tren. I ništa više.

Ipak ne bi bilo pametno zaboraviti da je sadašnji čas doista razdjelnica i raskrsnica vremena, ali ne onoga objektivnoga i stvarnog, nego našeg subjektivnog i ljudskog. Tu-sad nije središte svijeta i vremena, to je samo središnja točka ljudskih sudbina, koju određuju čovječja svijest i osjećaj vremenitosti.²⁰

Sada u vremenu

Kako smo vidjeli, sada je jedna točka u vremenu. Velika ili mala, duga ili kratka? Prostorno uzeto, ta točka nije ni velika ni mala, nije nikakva prostorna kategorija. Vremenski uzeta, može biti i duga i kratka ako joj dajemo existencijalnu i moralnu vrijednost. Kako ona odlučno utječe na našu sudbinu, razumljivo je da nas njezina dužina ili kratkoća mora silno zanimati. Koliko traje to naše sudbinsko "sada"?

Upravo rekosmo, sad je samo jedna točka u vremenu, jedan čas. A koliko traje taj vremenski čas? Kao "tren oka", kao puki trenutak. Pojavi se i nestane poput iskre u mraku. Jedva uspiješ da je ugledaš. Sadačas je munjevito susretište dvaju mrakova. Gotovo i sam je mrak. Jedva ga naziremo. Prema tome, strogo govoreći, sadašnjost je jedan sasvim neznačajni hip vremena, najmanje moguće vrijeme.

Tako je u teoriji. No, u stvarnom životu mi taj časak doživljujemo u proširenim razmjerima. Taj vremenski hipac redovito je dugotrajan hropac u agoniji života. Mi to svoje sada stalno proširujemo na račun prošlosti, jer mu pridajemo sve ono što smo nedavno proživjeli. Istodobno krademo od budućnosti ono što već nosimo u srcu u obliku želja, strahova i nadanja. Na taj je način čovjekov sada čitav niz sada-časova, zbroj mnogih sada povezanih u jedan snop. Heidegger zbrojeve sada zove vulgarnim sadavremenom.²¹ No, nije to puko vulgarno poimanje sadašnjice. Dijelio ga je s pukom i veliki Augustin: "Tri su vremena, sadašnje u prošlosti, sadašnje u sadašnjosti, sadašnje u budućnosti."²²

²⁰ Sjetimo se Augustinove riječi: "in te, anime meus, tempora metior" (Confessiones, XI, 36).

²¹ M. Heidegger, isto, str. 480.

²² Augustin, *Ispovijesti*, III. izd., Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1983., str. 268.

Nije li vrijeme zapravo jedan beskrajni niz i zbir susljednjih "sada"? Nije li ono samo beskonačni tijek-tijek-tijek trenutaka koji su vazda sami sebi sada, bez prošloga i budućega? Zar protok vremena nije zapravo jedna mentalna iluzija, nešto poput filmskog trika kontinuiteta, po kojemu nepomične i samostalne točke vremena, ubačene u brzu traku, dobivaju privid pokreta i cjeline? Kao da nam je sav taj pokretni tok neki neprekinuti prezent (*l'extension de présence*).

Ta nas misao podsijeća i na gramatički prezent koji ima vrijednost trajanja pa može biti i prošli i budući prezent. Srž je vremena sveprisutni tijek, suma prezenata, trajni prezent. S prezentom počinje svaka vremenska orijentacija, kako to priznaje filozof i teolog vremena G. Mouroux.²³

I sam Bog - "fabricator omnium, discretor atque temporum" (liturgijsko Povečanje uskrsnog vremena) - započinje stvaranje s danom: "I reče Bog: 'Neka bude svjetlost!' I bi svjetlost. I vidje Bog da je svjetlost dobra, i rastavi Bog svjetlost od tame. Svjetlost prozva Bog dan, a tamu prozva noć. Tako bude večer pa jutro - prvi dan".²⁴ I kako je počeo danom, tako je i nastavio danima, a radi i danas: "Moj Otac radi sve do sada", tvrdi njegov sin (Iv 5,17).

Stvaranje još nije završeno. Ono se nastavlja sve do konca vremena i svemira. Bivanje (fieri) stalan je proces u tvornici svijeta, a kako je ono su-dobno, to je zapravo svedobno s-bivanje, sveukupni vremenski suslijed, naš su-sjed. Postajanje, bivanje i zbivanje je doduše u prvom redu vezano na vrijeme, ali preko njega upućuje i na nadvrijeme, na vječni Bitak.²⁵ Budući da se bivanje i zbivanje, događanje uopće, odvija i danas, možemo reći da je danas uključeno u svako z/bivanje uopće. Dandanas se proteže u sve bivše i buduće.

Jedino gledajući stvari na taj način, mogli bismo se pridružiti Augustinu i Heideggeru u njihovim tvrdnjama da nema ni prošlosti ni budućnosti, već samo jedna neprekinuta sadašnjost. U Bibliji su riječi dan i danas vrlo česte i naglašene. Pravedni Job je za nagradu umro

²³ "C'est toujours à partir du présent, que se constitue et se structure le temps. L'homme ne vit que dans présent... C'est dans le présent que je fais apparaître l'avenir come ma propre possibilité, et le passé comme ma propre réalisation"... Bref, le temps, n'est pas qu'une circulation entre des formes différentes du présent". (J. Mouroux, *Le mystère du temps*, Aubier, Paris, 1962., str. 66.) Posljednja rečenica Mourouxova citata iz knjige L. Lavelle, *Du temps et de l'éternité*.

²⁴ *Postanak* 1,3-6.

²⁵ "We can not reduce Being to Time, and we cannot deal with a Being devoid of any temporal connotation. Let us notice that initial conditions... are associated with Being; in contrast, the laws involving temporal changes are associated with Becoming. In our view, Being and Becoming are not to be opposed one to the other: they express two related aspects of reality" (I. Prigogine - I. Stengers, *isto*, str. 310).

“plenus dierum”. Samo primjera radi evo Kristovih riječi na križu raskajanom razbojniku: “Još danas ćeš biti sa mnom u raju” (Lk 23,43). A svima nama poručuje: “Dosta je svakom danu nevolje njegove” (Mt 6,34). Slična razmišljanja nalazimo i u inim religijskim kulturama. Tako npr. indijski pjesnik Kalidasa pjeva:

“Zagledaj se u ovaj dan...
Jučer je tek san,
A sutra tek slutnja.”

Ovaj trajni i produženi sada i ovaj do u vječnost beskrajni danas stvaraju u nama osjećaj su-vremenosti i sve-vremenosti. Sve što se događa u moru vremena, moje je vrijeme, meni su-bivstvujuće i su-bitno. Moj je su-parnik (kao par, kao pogonska para) i su-radnik, moj pratilac i su-putnik. Moja se suvremenost proteže i na prošlo vrijeme, barem na ono od mog rođenja, a produžit će se i u budućnost, barem onu do moje smrti. A kako sam ja baštinik i davne prošlosti i ujedno anticipirajući čimbenik budućih događaja, ja sam, na neki način, suvremenik svega prošloga i dojučega. Sav onaj beskrajni niz činjenica, pojava i zbivanja u njihovu trajnom i tajnovitom slijedu ulaze i u moj život te su u meni koeksistentni.

Takav pojam suvremenosti ujedno u nama rađa i dojmom istovremenosti i istodobnosti. Postajem ne samo suvremenik nego još i istovremenik, dakle potpuni i pravi vremenar i vremenko, kao što smo to već prije rekli. Istovremenost poravnava razlike među vremenskim dimenzijama te sva doba postaju ista roba, istodobnost i svezremenost. Kontinuitet vremena dolazi do punog izražaja. Trojednost jednog istog vremena daleka je metafora njegova Trojednog Tvorca.

Danas u jeziku

Još od samog svog postanka i za čitava svojeg opstanka čovjek se stalno muči s pojavom vremena i želi s njime izići na kraj. To uporno pokušava i kroz svoja djela i za cijelog svog života. A kako je jezik bitni i sastavni dio ljudskog života, čovjek želi ovladati vremenom i putem svog jezika.

No, kako je mutež vremena neprozirna za naš vid i um, tako je mutna i nesavladiva i za naš jezik. Nejasni i neprovidni vremenski pojmovi ne mogu biti na korist razgovjetnosti ljudskog jezika. Misterioznost fenomena vremena stavlja u veliku nepriliku i naš jezični sustav i govorni aparat. Zbrka u jeziku odraz je zbrke u našoj glavi. Stoga mnogorječnost i nejasnost našega vremenskog rječnika savršeno odražuje mrakovitost vremenskih tajni.

To je dostatan razlog da se pozabavimo izricanjem vremenskih odnosa za sadašnjicu i u hrvatskom jeziku.

Najkraća i najčešća hrvatska riječ za tekuću sadašnjost jest termin *sad* ili *sada*, koji je po sebi, kao vrsta riječi, prilog, a po potrebi može biti i imenica. U praslavenskom jeziku glasila je *s'da*, a to je sažetak od *s'dan*, što nam danas znači *ovaj dan* (ono "s" je pokazna zamjenica *ovaj*).²⁶ Kad su se te dvije riječi stopile u jednu, naglasak je prešao na poluglas *b* (naš apostrof zamjenjuje spomenuti poluglas) pa se je tako taj poluglas osamostalio i vokalizirao u pune foneme *a* ili *e*. Tako je nastalo *sada* ili *seda* (u staroj dubrovačkoj književnosti), a u slovenskome *sedaj* ili *zdaj*.²⁷

Zanimljiv je podatak kako su Rusi došli do svoje jezične oznake za *sada*. Mjesto riječi *dan* oni su se poslužili imenicom *gôd* (*god-ina*, vrijeme, događaj) koja je u praslavenskoj svezi glasila *s'goda*, tj. *ovoga goda*, a u suvremenom ruskome "segodnja", koje ima isto značenje kao i naše adverbijalno *sada*).

Od "sada" je nastao hrvatski pridjev *sadašnji*. Onaj suvišni "š" je upao prema pridjevima *današnji*, *noćasnji*, *jutrošnji* i *večerašnji*. Autentični pridjev od *sada* bi trebao biti *sadanji*, ali se na žalost malo upotrebljava. Prema *sada* je nastala i im. *sadašnjost* (opet onaj "š" po analogiji s *današnjost*), a najbolje bi bilo da bude *sadanjost*. Njezin konkretni par glasi *sadašnjica*. Jambrešić je u svoje vrijeme bio predložio *sadašnjina*, i šteta što nije bila prihvaćena. Ja bih predložio i riječ *sadaćnica* (koja, siguran sam, također ne će biti prihvaćena) u smislu aktualnog zadatka, kao *zadaćnica*.

Ukoliko se želi naglasiti, u skladu s relativitičkom teorijom četvrte dimenzije, prostorno savezništvo mjesta i vremena, mogli bismo ponuditi priloge *sada-tu* ili *tu-sad*, što odgovara latinskome "hic et nunc". Ako bismo tim vremenskim priložima htjeli dati lik imenice, nudi nam se *sadagôd*. Čovjeka koji je naš suvremenik, mogli bismo nazvati *sadašnjik* ili *današnjik*.²⁸

Paralelna priloška oznaka sadašnjeg vremena jest riječ *danas*. Kako upravo vidjesmo, njezin korijen "dan" je i prethodnik priloga *sada* (*s'dan*), pa će biti dobro da se zapitamo i za etimologiju lexika *dan*. Odmah se moramo prebaciti u indoeuropsku zajedničku baštinu. Tamo *dan* dolazi od iskonskog korijena "di" (svijetao) i glag. "dei", što znači

²⁶ Kako se vidi, *sada* je izdanak imenice *dan*. Ima isto značenje kao latinsko *hodie*, tj. *hoc-die*, a još se latinski zove i *nunc*.

²⁷ *Sada* ima svoj analogan *vazda*, što je nekada glasilo *vas-dan*, *vaz-dan*, *vazda*.

²⁸ Tako bi se čovjek prošlog vremena mogao nazvati i *prošasnik* (kao npr. predšasnik) ili *prošlac* (poput *došlac*). Onaj koji će se tek roditi može biti *budućnik* ili *sutrašnjik*.

svijetliti i sjati, i što je urodilo s danom kao svjetlošću. Izgovor ovih dvaju glagolskih vokala, stegnuvši se, krenuo je u dva široka zvukovna smjera, tj. u i i e, te u jedan kraći: a.

Prvi se je smjer očitovao u indoeuropskome *din* i *dina*, te u staroindijskome *dinam*. Tamošnji bogovi svjetla su često imenovani i po *di*-osnovi: *dio* (kašmirski, u Europi talijanski i španjolski), *dīa* (starorimski), *diva* (mesopski), *div* (kašmirski) i *tivar* (luvijski). Drugim smjerom, tj. po *de*-osnovi, krenuli su opet kašmirski (*den*=dan), staroindijski (*deva*=bog svjetla) i latinski (*deus*, *des*) te većina slavenskih jezika: praslavenski i staroslavenski (*d^bn^b*), češki, bugarski i makedonski (*den*), slovački (*den*), ukrajinski (*den'*) i poljski (*dzien'*).

Stari Grci su miješali i i e (*Zeus*, gen. *Dios*), Latini (*dies*, *diurnus*, *divinus*), Francuzi (*dieu*) te Litavci i Latvijci (*diena*). Praslavenski poluglas *b* pretvorili smo u *a* i dobili *dan* jedino Polapci Slaveni, Slovenci, Srbi i mi Hrvati.²⁹ Tako je *dan* postao osnova za rječnik današnjice.

Međutim, nominativ *dan* se je znao već u genitivu prevokalizirati, pa smo dobili: dneva a u množini: dnevi. Po dnevnu su nastali *dnevník*, *dnevan/ni*, *dnevíce* i arhaizam za datum: *dne*. Nu ova osnova na "dn" nije tako plodna kao ona na "dan". Od ove još imamo likove: danica, danak (deminutiv) i danak (porez) te izvedenice: nadnica, dnevica,³⁰ danguba, zgubidan, pa još danomice, vazdan, poldan, podne, dopodne i popodne. Sedam uzastopnih dana čine tjedan.³¹

Pridjevi od imenice *dan* su: danji, današnji, dnevni, svagda/š/nji, svakidašnji, a prilozni: danas, danju, danomice, dnevice, dnevno, svagda, bjelodano. Glagolske su izvedenice: daniti se, razdaniti, predaniti, danovati (od čega danište i obdanište) te objelodaniti. Od osnove *danas* može se izvesti *danasovati* i *danasovanje*.

U gramatici se sadašnje vrijeme zove na latinskome "praesens" (od *prae-esse*) jer se to vrijeme pruža tu pred nama, pred našim očima. I u hrvatskom se jeziku prezent najbolje prezentira glagolom biti. Ako je prošlost ono što je bilo, a budućnost ono što će istom biti, onda je prezent ono što sada jest ili kraće: *jest-vrijeme*. Stoga ga možemo nazvati i *jestnica*, odnosno apstraktnije *jest(n)ost*. Događanje u *jestnici* je *jestovanje*.³²

²⁹ Usporedi: P. Skok, *Etimologijski rječnik*, A. Gluhak, *Hrvatski etimološki rječnik*, J. Tyberg, *Sanskrit Keys to the Wisdom - Religion*, Point Loma Publ., San Diego 21976.

³⁰ U vrijeme komunizma bio nam je proturen rusizam *trudodan*.

³¹ Namjesto tjedna skovali smo kalk *sedmica*, prema latinskom *septimana* (*septem*=7, *mane*=jutro) i talijanskome *settemana*.

³² U latinsku proširenicu *prae-ens* zbog efonije uvukao se je glas "s" pa je nastala *prae-s-entia*, *prae-s-ens*.

Kako vidimo, hrvatski nam jezik pruža golemi raspon nazivlja za sadašnje vrijeme. To nam jezično bogatstvo otkriva i bogate mogućnosti bivanja i stvaranja što nam ga nudi ovaj naš čas u kojem živimo.

THE PRESENT TIME

Summary

Time is a relative concept containing the events happening in it and their duration. Aristotle defined time as something happening "before" and "after" in relation to anything else. This temporality of things is the ground of their temporarity. The time-before and the time-after are meet in the now-point. That is the meeting point of past and future time, the dividing spot and a boundary between old and new.